

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КОНТРАБАНДИ

COMPREHENSIVE APPROACH TO UNDERSTANDING THE ESSENCE OF CULTURAL PROPERTY IN THE CONTEXT OF FORENSIC SUPPORT FOR THE INVESTIGATION OF SMUGGLING

Черниш Ю.П., аспірант кафедри криміналістики, детективної
та оперативно-розшукової діяльності

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0009-0000-7029-740X

Статтю присвячено комплексному дослідженню сутності, змісту та правової природи категорії «культурні цінності» у контексті протидії їх незаконному переміщенню через державний кордон України. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості злочинних посягань на об'єкти культурної спадщини в умовах збройної агресії проти України, а також відсутністю уніфікованого підходу до визначення культурних цінностей у національному та міжнародному праві, що ускладнює їх ідентифікацію, облік і правовий захист.

У роботі проаналізовано наукові підходи до розуміння культури та цінності як базових категорій, здійснено порівняльний аналіз міжнародно-правових і національних нормативно-правових актів, у яких використовується термін «культурні цінності», зокрема положень Гаазької конвенції 1954 року, Конвенції ЮНЕСКО 1970 року, Конвенції УНІДРУА 1995 року, Конституції України, Митного кодексу України та спеціального законодавства у сфері охорони культурної спадщини. Виявлено істотні термінологічні розбіжності, наявність оціночних понять і відсутність чітких критеріїв віднесення об'єктів до категорії культурних цінностей.

Обґрунтовано необхідність застосування міждисциплінарного підходу до їх визначення з урахуванням антропологічних, історико-культурних і правових аспектів. Сформульовано авторське визначення поняття «культурні цінності», яке охоплює як матеріальні, так і нематеріальні результати людської діяльності та відповідає сучасним потребам правозастосовної і правоохоронної практики. Запропонований підхід спрямований на підвищення ефективності розслідування контрабанди культурних цінностей і вдосконалення механізмів їх охорони.

Ключові слова: культурні цінності, досудове розслідування, контрабанда, міжнародно-правовий захист, збройний конфлікт.

The article is devoted to a comprehensive study of the essence, content, and legal nature of the category of «cultural property» in the context of counteracting its illegal movement across the state border of Ukraine. The relevance of the topic is обусловлена by the growing number of criminal encroachments on cultural heritage objects in the conditions of armed aggression against Ukraine, as well as by the absence of a unified approach to defining cultural property in national and international law, which complicates its identification, registration, and legal protection.

The paper analyzes scholarly approaches to understanding culture and value as fundamental categories and provides a comparative analysis of international and national legal acts that use the term «cultural property», in particular the provisions of the 1954 Hague Convention, the 1970 UNESCO Convention, the 1995 UNIDROIT Convention, the Constitution of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, and special legislation in the field of cultural heritage protection. Significant terminological discrepancies, the presence of evaluative concepts, and the lack of clear criteria for classifying objects as cultural property are identified.

The necessity of applying an interdisciplinary approach to their definition is substantiated, taking into account anthropological, historical-cultural, and legal aspects. An author's definition of the concept of «cultural property» is formulated, encompassing both tangible and intangible results of human activity and meeting the contemporary needs of law enforcement and legal practice. The proposed approach is aimed at increasing the effectiveness of investigations into the smuggling of cultural property and improving mechanisms for its protection.

Key words: cultural property, pre-trial investigation, smuggling, international legal protection, armed conflict.

Постановка проблеми. Результати узагальненого вивчення аналітичних даних Інтерполу, ЮНЕСКО та українських правоохоронних органів демонструють, що після початку агресії в 2014 році, особливо після окупації Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей, було зафіксовано значне зростання кількості випадків незаконного переміщення культурних цінностей через державний кордон. За наявними звітами, лише з території Криму було вивезено тисячі одиниць музейних експонатів, у тому числі ікони, археологічні артефакти, предмети побуту скіфської доби, архівні документи тощо. У багатьох випадках такі об'єкти потрапляли до музейних фондів Росії або розчинялися на чорному ринку мистецтва, зникали в приватних колекціях або продавалися через нелегальні онлайн-платформи.

Особливу увагу заслуговує й те, що культурні цінності мають подвійну природу – матеріальну та нематеріальну. З одного боку, вони можуть мати високу комерційну вартість на міжнародному арт-ринку, оцінюватися у десятки, а іноді й сотні тисяч доларів. З іншого боку – і це найголовніше – ці об'єкти є невід'ємною частиною культурного ДНК нації, символами її багатовікової традиції, духовної спадщини та історичного розвитку. Кожна старовинна ікона, монета, рукопис чи картина – це унікальний носій епохи, який містить у собі елементи мови, віри, побуту,

технологій, соціальних відносин того часу. Втрата таких предметів означає втрату «мозаїки національної пам'яті».

Таким чином, контрабанда культурних цінностей – це не просто митне правопорушення, пов'язане з недекларуванням чи порушенням порядку переміщення речей через кордон. Це кримінальне правопорушення, що посягає на фундаментальні цінності нації, духовну цілісність суспільства, підриває довіру до державних інституцій, завдає шкоди культурному середовищу країни та унеможливорює повноцінне відтворення історичного контексту у майбутньому.

У глобальному вимірі такі кримінальні правопорушення також загрожують міжнародному правопорядку, оскільки нерідко мають фінансове підґрунтя для інших видів злочинності – зокрема тероризму, корупції, відмивання грошей. Не випадково в міжнародних правових актах, зокрема у Конвенції ЮНЕСКО 1970 року та Конвенції УНІДРУА 1995 року, підкреслюється, що незаконне вивезення культурних цінностей має розглядатися як серйозне міжнародне правопорушення.

Стан наукової розробленості тематики. Дослідження проблематики розуміння сутності, видів та класифікації культурних цінностей носить міждисциплінарний характер. Питання, що стосуються визначення культурних цінностей, їх ознак, видів та особливостей нормативно-право-

вої охорони розглядатися у наукових працях Т.Б. Герелюк, К.В. Гулякова, В.Я. Качмара, М.О. Міщенко, Б.М. Одайника (кримінально-правовий аспект), Р.В. Асейкіна, Є.П. Гайворонського (кримінологічний аспект), К.І. Бусол, Д.О. Ковалюк, О.І. Мельничук, С.С. Птухи, В.О. Шульги (міжнародно-правовий аспект), Т.В. Дуденко, С.І. Панової, В.О. Токаревої (цивільно-правовий аспект), О.С. Ангеловської, І.В. Тулянцевої (митний аспект), В.Ю. Докучасвої, Т.Г. Каткової, Н.І. Кудерської, В.О. Парагайла, І.В. Пивовар (адміністративно-правовий аспект), О.В. Заверховського, Т.Г. Каткової, О.С. Кофанової, Я.В. Фурмана, О.І. Хабєрюша, В.М. Шевчука (криміналістичний аспект) та деяких інших. Проте у світлі відсутності єдиного для вітчизняної та світової практики розуміння культурних цінностей, що, у тому числі, впливає й на розробку дієвих механізмів їх захисту, а також зміну тенденцій злочинного посягання на об'єкти, що становлять художню, історичну, етнографічну, наукову або іншу цінність, важливим є подальше наукове дослідження категорії «культурні цінності» та формулювання її визначення задля належної ідентифікації об'єктів, які нею охоплюються.

Тому метою статті є застосування комплексного підходу до визначення сутності категорії «культурні цінності» та видів об'єктів, що вона охоплює, задля оновлення існуючих та вироблення нових дієвих алгоритмів діяльності правоохоронних органів під час здійснення розслідування контрабанди у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Ефективна протидія контрабанді культурних цінностей вимагає міждисциплінарного підходу: об'єднання зусиль правоохоронних органів, фахівців з історії, мистецтва, музейної справи, міжнародного права, а також активної участі громадянського суспільства та міжнародних інституцій. Лише в такий спосіб можливо зберегти духовну спадщину народів та забезпечити право майбутніх поколінь на доступ до своєї автентичної історії.

Історичний розвиток кожного народу тісно пов'язаний із різними проявами його самобутності, серед яких особливе місце займають культурні цінності. Саме вони є основою формування державності, відображення національної ідентичності та засобом усвідомлення нацією самої себе. Збереження й передавання культурних надбань наступним поколінням є визначальною умовою існування нації як цілісного історико-культурного організму. У демократичній та правовій державі ознакою цивілізованості є не лише виховання у громадян поваги до національної культурної спадщини, але й створення ефективного механізму її охорони, популяризації та захисту від загроз.

Термін «культурні цінності» безпосередньо пов'язаний із поняттям «культура», яка вважається складним і багатограним соціальним явищем. Попри відсутність єдиного, усталеного визначення цього терміна, науковці подають його трактування з урахуванням різних підходів і контекстів. У загальноісторичному розумінні культура охоплює всі створені людиною матеріальні та духовні надбання, що репрезентують досягнутий суспільством рівень розвитку на певному етапі історії. Зазвичай під культурою розуміють сукупність цінностей, форм творчої діяльності та способів взаємодії, які виникли в процесі історичного поступу людства, а також механізми їх відтворення, збереження та практичного застосування в сучасному суспільстві [4].

Суттєвою проблемою при вивченні об'єкта дослідження є відсутність усталеного, універсального визначення поняття «культурні цінності» як у юридичній науці, так і в чинному законодавстві України. Така невизначеність ускладнює формування єдиного підходу до кваліфікації відповідних правовідносин та правопорушень. На нашу думку, для коректного тлумачення цієї категорії необхідно звернутись до аналізу базових понять – «культура» та «цінність», які слугують складовими елементами змісту терміна «культурні цінності» у правовому контексті.

Станом на сьогодні поняття «культура» має понад п'ятсот різних трактувань, що свідчить про його концептуальну багатогранність і складність. У більшості випадків дослідники підкреслюють багатовимірність цього терміна, його застосування в різних сферах – від філософії й соціології до права та культурології. Сам термін має латинське походження (від *cultura*), що буквально означає «обробка», «догляд», «виховання», «удосконалення». В українській лексикографічній традиції культура визначається як сукупність матеріальних і духовних досягнень, створених людством упродовж його історичного розвитку, а також як рівень суспільного поступу, орієнтованого на задоволення духовних потреб особистості [1].

Українське законодавство також містить нормативне визначення поняття «культура». Згідно зі статтею 1 Закону України «Про культуру» № 2778-VI від 14 грудня 2010 року, культура розуміється як сукупність матеріальних і духовних досягнень людської спільноти (етносу, нації), які формуються, зберігаються та розвиваються упродовж тривалого історичного періоду і передаються наступним поколінням. До складу культури, відповідно до цього визначення, належать усі види мистецтва, елементи культурної спадщини, культурні цінності, а також наука й освіта. Таким чином, культура виступає відображенням рівня суспільного розвитку певної спільноти на конкретному етапі її історичного буття [8].

Культурні цінності слід розглядати як сукупність результатів людської діяльності, що виникли в процесі праці, що обумовлює застосування антропологічного підходу до їх розуміння. Водночас важливо враховувати зміст поняття «цінність», яке має декілька значень: грошову вартість певного об'єкта; матеріальну або духовну значущість; а також загальну важливість або значимість явища чи предмета. У контексті культурних цінностей йдеться насамперед про філософську категорію, яка поєднує як матеріальні, так і духовні аспекти сприйняття навколишнього світу, відображаючи багатовимірність і глибину культурного надбання людства [1].

Для повного і глибокого розкриття змісту правової категорії «культурні цінності» доцільно звернутися як до положень чинного національного та міжнародного законодавства, так і до провідних доктринальних підходів щодо її тлумачення. Аналіз правових джерел у поєднанні з науковими концепціями дозволяє сформувати цілісне уявлення про обсяг та характер цього поняття.

Застосування терміна «культурні цінності» в міжнародно-правовій сфері активізувалося ще у 1950-х роках, коли світова спільнота зіштовхнулася з необхідністю врегулювання питань, пов'язаних із переміщенням та поверненням культурних надбань, вивезених під час Другої світової війни. У відповідь на ці виклики було започатковано розробку низки міжнародних договорів, спрямованих на збереження та захист культурної спадщини.

Одним із найвідоміших і ключових міжнародних документів, що містить визначення поняття «культурні цінності», є Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, прийнята 14 травня 1954 року під егідою Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) під час спеціальної дипломатичної конференції [2].

Гаазька конвенція 1954 року стала першим міжнародно-правовим актом, який комплексно регламентує питання охорони культурних цінностей – як рухомих, так і нерухомих – у контексті збройного конфлікту. Цей документ також уперше на офіційному рівні вводить у правове поле термін «культурні цінності». Варто відзначити, що Україна була серед перших держав, які ратифікували Конвенцію та Перший протокол до неї – це сталося у 1957 році, що свідчить про її прихильність до збереження та захисту культурної спадщини.

У відповідності до положень Конвенції, культурними цінностями визнаються пам'ятки архітектури, мистецтва,

історії, релігійного чи світського характеру, археологічні об'єкти, ансамблі будівель, які становлять історичну або художню цінність, а також предмети мистецтва, рукописи, книги, інші об'єкти з художнім, історичним чи археологічним значенням. Ці елементи культурної спадщини, незалежно від їх походження чи форми власності, визнаються важливими для всього людства та потребують належного міжнародного захисту.

Конвенція також дає розмежування між рухомими та нерухомими культурними цінностями. До нерухомих належать, зокрема, архітектурні комплекси або групи споруд, які мають історичну або мистецьку цінність. До категорії рухомих відносяться твори образотворчого мистецтва, старовинні рукописи, друковані книги, музейні колекції, архіви, а також наукові та бібліотечні зібрання, які становлять значення для науки та культури. Особливу увагу Конвенція приділяє також будівлям, первісним або сучасним призначенням яких є зберігання, реставрація, демонстрація чи дослідження об'єктів культурної спадщини – музеям, бібліотекам, архівам тощо.

Особливої охорони потребують так звані «зони концентрації культурних цінностей» – території з високою щільністю об'єктів культурної спадщини, які через свою унікальність стають вразливими у період воєнних дій. Саме на таких зонах міжнародна спільнота зосереджує максимальні зусилля щодо забезпечення збереження національного й світового культурного надбання.

Таким чином, Конвенція 1954 року не лише заклала основу для формування системи правового захисту культурних цінностей у період збройних конфліктів, а й уперше кодифікувала їх визначення, наголошуючи на універсальному значенні таких об'єктів як частини спадщини всього людства. Рухоме й нерухоме культурне майно, відповідно до цього документа, визнається об'єктами, що мають наднаціональну цінність, і тому потребують особливого правового режиму захисту.

Термін «культурні цінності» також трактується в низці інших міжнародних і національних нормативно-правових актів, однак його зміст у різних документах має істотні відмінності.

Так, у Статуті Міжурядового комітету з питань сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції у випадку незаконного присвоєння від 24 жовтня 1978 року під поняттям «культурні цінності» розуміються історичні, етнографічні об'єкти та документи, включаючи рукописи, твори образотворчого та декоративного мистецтва, археологічні й палеонтологічні артефакти, а також експонати з галузей зоології, ботаніки та мінералогії [10].

У свою чергу, згідно з Угодою про вивезення та ввезення культурних цінностей, укладеною 28 вересня 2001 року між державами-учасницями СНД (зокрема, Білоруссю, Вірменією, Казахстаном, Киргизстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Таджикистаном та Україною), під культурними цінностями розуміються як окремі предмети, так і колекції релігійного або світського походження, що мають історичну, художню, наукову чи культурну значущість. При цьому визначення таких цінностей здійснюється кожною державою-учасницею відповідно до її національного законодавства у сфері регулювання ввезення та вивезення культурних надбань [11].

Подібне тлумачення терміна «культурні цінності» міститься також в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженій наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 року № 164. У цьому нормативному акті культурні цінності визначено як об'єкти, що мають вагоме значення для культурної спадщини народів і виконують важливу функцію в духовному житті суспільства. До таких об'єктів віднесено пам'ятки архітектури й історії, твори мистецтва, релігійні та світські

пам'ятники, археологічні знахідки, музеї, бібліотеки, архіви, театри тощо [7].

Крім того, вказана Інструкція встановлює, що об'єкти культурної спадщини, які мають виняткову цінність, підлягають спеціальному захисту. Перелік таких об'єктів є обмеженим, і вони включаються до Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під спеціальним захистом.

Водночас варто зауважити, що наведене визначення є доволі загальним і нечітким. Використані у ньому оціночні формулювання на кшталт «велике значення» чи «важлива роль» не мають конкретизованих критеріїв і тому не можуть вважатися достатньо обґрунтованими для чіткого віднесення певного об'єкта до категорії культурних цінностей. Це створює складнощі як у правозастосовній практиці, так і в процесі ідентифікації таких об'єктів у ситуаціях, що потребують юридичного захисту.

Тлумачення культурних цінностей у різних нормативно-правових актах не є уніфікованим, а залежить від контексту їх правозастосування та галузевої специфіки. З огляду на це, варто проаналізувати найбільш значущі з таких джерел.

Хоча Конституція України не містить безпосереднього визначення поняття «культурні цінності», проте в її статті 54 закріплено, що держава забезпечує охорону історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність [3]. Окрім того, держава бере на себе зобов'язання щодо вжиття заходів із повернення культурних цінностей українських громадян, які перебувають за межами території України. Таким чином, на рівні Основного Закону визнається особлива важливість національного культурного надбання.

У Митному кодексі України культурні цінності визначаються як об'єкти матеріального або нематеріального характеру, що мають художнє, історичне, етнографічне або наукове значення та підлягають охороні, відтворенню й збереженню згідно з положеннями чинного законодавства [5].

Згідно з положеннями Закону України «Про Митний тариф України», до товарів, що класифікуються за товарними позиціями 9701–9706 відповідно до Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, належать такі категорії культурних об'єктів: художні твори, зокрема картини, малюнки, пастельні роботи, що повністю виконані вручну; декоративні композиції типу колажів; оригінальні графічні твори та скульптури, незалежно від використаного матеріалу; поштові марки (у тому числі пам'ятні, одноденні, використані або невикористані); предмети філателістичного характеру. Також до цієї категорії відносяться зоологічні й ботанічні зібрання, колекції, які становлять науковий або історико-культурний інтерес, зокрема у сфері мінералогії, анатомії, археології, палеонтології, етнології чи нумізматики, а також предмети антикваріату, вік яких перевищує 100 років [9].

Ще одним нормативно-правовим актом, у якому міститься дефініція поняття «культурні цінності», є Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей». У відповідності до його положень, культурні цінності визначаються як об'єкти матеріальної та духовної культури, які мають художнє, історичне, етнологічне чи наукове значення та підлягають збереженню, відтворенню і охороні згідно з вимогами чинного законодавства України. Зазначене визначення, на нашу думку, повністю узгоджується з профільним законодавством і сприяє правильному, цілісному розумінню змісту категорії «культурні цінності» в межах національної правової системи.

Закон також передбачає вичерпний перелік об'єктів, що підпадають під поняття «культурні цінності». До них, зокрема, належать: оригінальні твори живопису, графіки та скульптури; художні вироби та ансамблі, виготовлені

з будь-яких матеріалів; предмети декоративно-ужиткового мистецтва; зразки традиційного народного мистецтва; об'єкти, пов'язані з історичними подіями, національним і суспільним розвитком, історією науки та культури; матеріальні свідчення життя і діяльності держав, політичних партій, органів влади, релігійних організацій, видатних представників науки, культури та мистецтва; музейні предмети, виявлені під час археологічних досліджень; елементи архітектурної, історичної, мистецької та монументальної спадщини; стародруки та інші книжкові видання, що мають історичну, художню, наукову або літературну цінність; рукописи, інкунабули, архівні документи, стародруковані матеріали; унікальні музичні інструменти; історична зброя, що має художню, етнографічну або наукову вартість; рідкісні поштові марки та інші філателістичні об'єкти (як поодинокі, так і колекційні); антикварні монети, медалі, ордени, печатки та аналогічні предмети; об'єкти колекціонування; науково та культурно значущі зоологічні колекції; рідкісні зразки флори і фауни, а також колекції з галузей мінералогії, анатомії та палеонтології [6].

На думку І.В. Шимоні, чинні нормативно-правові акти не забезпечують достатньо чіткої термінологічної визначеності щодо розмежування понять «історична» та «культурна цінність». У зв'язку з цим, у більшості випадків для належної ідентифікації статусу конкретного об'єкта необхідно залучення фахівця з відповідною компетенцією. Дослідниця зазначає, що здійснення повного обліку й ідентифікації особливо цінних об'єктів культурної спадщини, незалежно від місця їх зберігання, є доволі проблематичним у сучасних українських умовах. Це обумовлено, насамперед, відсутністю в національному законодавстві чіткого визначення поняття «особливо цінні предмети культурного надбання» [12].

Цілково аргументовано видається пропозиція науковця щодо необхідності нормативного закріплення класифікації культурних цінностей залежно від рівня їхньої значущості. Зокрема, пропонується визначити законодавчі критерії для встановлення ступеня культурної або історичної цінності об'єктів, а також передбачити створення або уповноваження відповідного органу, що здійснював би системний облік, оцінювання та класифікацію таких предметів.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, вважаємо за необхідне надати власне поняття категорії культурних цінностей, яке вважаємо за доцільне розглядати в рамках розробленої методики. Запропоноване визначення поняття «культурні цінності» є результатом комплексного аналізу наукових підходів, положень чинного національного законо-

давства України та міжнародно-правових актів, що регламентують питання охорони та збереження культурної спадщини. У процесі його формування було враховано різноманітні дефініції, закріплені у правових джерелах, зокрема в Гаазькій конвенції 1954 року, Законі України «Про культуру», Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», Митному кодексі України, а також у підзаконних нормативних актах. Поряд із цим здійснено узагальнення та синтез позицій провідних учених, які розглядали дану категорію крізь призму філософських, культурологічних, історичних та правових підходів.

Удосконалене визначення покликане усунути наявні прогалини й термінологічні розбіжності, притаманні як науковому дискурсу, так і нормативному регулюванню, шляхом поєднання антропологічного, історико-культурного та правового підходів. Воно відображає комплексний характер культурних цінностей, охоплюючи їх матеріальні й нематеріальні аспекти, та водночас враховує міжнародно-правові стандарти, які закріплюють їх універсальну значущість для всього людства незалежно від форми власності чи місця зберігання.

Таким чином, культурні цінності пропонується визначати як матеріальні й нематеріальні результати людської творчої, духовної та наукової діяльності, а також природні об'єкти, наділені історичною, художньою, науковою, етнографічною, релігійною або іншою культурною значущістю, які відображають рівень розвитку людства на певному етапі його існування, мають суспільне, національне чи універсальне (світове) значення, становлять невід'ємну частину культурної спадщини народів, підлягають охороні, збереженню, відтворенню та передачі наступним поколінням, незалежно від форми власності та місця знаходження.

До таких об'єктів належать унікальні та типові зразки рухомого і нерухомого характеру – пам'ятки архітектури, історії та мистецтва; археологічні й етнографічні артефакти; твори образотворчого, декоративно-ужиткового, музичного та літературного мистецтва; документи, рукописи, стародруки та архівні матеріали; предмети антикваріату, наукові колекції, рідкісні зразки флори, фауни і мінералогії, а також об'єкти, пов'язані з видатними подіями, особистостями чи явищами, що мають особливу культурну або історичну вагу.

Таким підходом досягається системність та всеохопність у визначенні категорії «культурні цінності», що дає змогу використовувати його як у наукових дослідженнях, так і у правозастосовній практиці, забезпечуючи єдність термінології та підвищення ефективності охорони культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ілпінь : Перун, 2005. VIII, 1728 с.
2. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 трав. 1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.54.
4. Культура. Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 1997. 179 с.
5. Митний кодекс України : Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4495-17>
6. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 р. № 1068-XIV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1068-14>
7. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затвердженої наказом Мініборони України від 23.03.2017 р. № 164 Закону України. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0704-17>
8. Про культуру : Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2778-17>.
9. Про митний тариф : Закон України від 19 верес. 2013 р. № 584- VII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584-18>
10. Статут Міжурядового комітету зі сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або їх реституції в разі незаконного привласнення: Міжнародний документ від 24.10.1978 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_768
11. Угода про вивезення та ввезення культурних цінностей: між СНД, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Україна: Міжнародний документ від 28.09.2001 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/997_354
12. Шимоня І.В. Контрабанда культурних цінностей в Україні: поняття, проблемні аспекти та шляхи вирішення. *Закарпатський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України*: офіційний веб-сайт. Публікація від 25 червня 2018 року. URL: <https://ndek-zakarpattya.org/science/754>.